

Олександр Поліщук

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна

КОЛЕКТИВНА ДІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СОЦІАЛЬНІЙ СИСТЕМІ

Розглянуто колективну дію громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах на прикладі України. Встановлено, що зі зміною соціальної системи змінюється і колективна дія громадянського суспільства. Показано роль цінностей у колективній дії, а також відзначено гнучкість колективної дії громадянського суспільства на перехідному етапі розвитку суспільства.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Вивчення проблем, породжених розвитком громадянського суспільства в Україні, дослідники різних галузей знань вважають актуальним і присвячують їм чималу кількість розвідок. Однак, як не прикро, мало уваги звертається на такий важливий теоретичний аспект, як колективна дія громадянського суспільства в трансформаційно-модернізаційних умовах. Адже важливо пояснити, чому громадяни за певних обставин об'єднуються у групи і діють як єдиний соціальний організм вищого щабля розвитку – колектив, тобто їхнім процесом є колективна дія громадянського суспільства.

Аналіз основних досліджень, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Сьогодні існує чимала кількість напрацювань, що стосуються структурування, розвитку та дії суспільства. Серед основних можна відзначити роботи В. Андрущенка, В. Беха, І. Бойченка, М. Михальченка. Усі вони розкривають проблеми організації різнотипних суспільств, дії індивідів у відповідних суспільствах, а також особливу увагу звертають на взаємодію індивідів у суспільстві. До проблем колективної дії привертають увагу праці М. Бойченка, М. Поповича, Н. Петрук та ін. На Заході цю проблему ще у 70-х роках порушив М. Олсон. Однак напрацювання вказаних науковців не дають вичерпної відповіді на питання, пов'язані з колективною дією. Невирішеними залишилися питання колективної дії у перехідних суспільствах, ефективності колективної дії, трансформації колективної дії в індивідуальну і навпаки та ін.

Мета даної статті – продемонструвати зміну колективної дії громадянського суспільства із зміною соціальної системи суспільства. **Завдання статті** – розкрити суть громадянського суспільства у радянській системі. Показати залежність колективної дії громадянського суспільства від зміни соціальної системи суспільства.

Апелюючи до праць Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма та багатьох інших науковців-філософів у царині діяльності громадянського суспільства, можна побачити, як вони намагалися знайти єдину основу розмаїття дій та взаємодій людей у суспільстві. Усі напрацювання свідчать, що науковці не лише описували й пояснювали громадянські дії, але й переконували суспільство у доцільності колективної дії громадянського суспільства на перехідному етапі.

Їхні напрацювання є актуальними сучасним посткомуністичним країнам, у яких відбувся, а у деяких, на думку дослідників, і відбувається ще сьогодні перехід від однієї системи – комуністичної – до іншої – демократичної. Такий процес суспільної трансформації відбувається протягом тривалого періоду. Більше того, соціальні трансформації охопили весь індустріальний соціальний світ. Разом із тим й досі залишаються невизначеними відповіді на питання стосовно сутнісних рис цього процесу, характеру й спрямованості структурування соціальних сил, адекватності теоретичних підходів, застосованих для його визначення.

Для кращого висвітлення цієї проблеми, на наш погляд, доцільно звернутися до нелінійності колективної дії, а також діяльнісно-структурної природи суспільства, що перебуває у процесі постійного становлення. Одним із важливих виявів кооперативних утворень є громадянське суспільство, колективна дія якого впливає на онтологію людини.

Отже, колективна дія громадянського суспільства є важливим соціальним компонентом у суспільствах перехідного типу. Адже громадянське суспільство є тим соціальним інститутом, який реагує на суспільну дестабілізацію, що виникає у суспільстві між вищими та нижчими класами, а також на виклики влади.

Будь-яка нестабільність у суспільстві проявляється у перехідний період. Такі періоди, на думку Ф. Канак і В. Лобас, можна назвати перехідною епохою [1, с. 71-85]. Даний вислів є надзвичайно влучним, адже у зміст цього поняття входить розпад старої та становлення нової, інколи невизначеної, системи цінностей, їх трансформація.

Перехідні епохи – важке випробування для народів і окремої людини. Ці епохи, на думку дослідників, відкривають широкі можливості для приходу на вершину всесвітнього поступу, вони ж несуть загрозу падіння на ще нижчий рівень організації суспільства. У такий час зв'язки між ланками суспільного життя увіходять у стан нестійкості, а самі ці ланки стають невизначеними й плінними, що послаблює їх колективну дію. У цій ситуації елементи розбалансованої системи суспільного життя однаково готові як до подальшої трансформації, так і до повернення на своє місце в старій системі.

Зважаючи на таку характеристику перехідних епох, можна погодитися з висновком М. Поповича, що у перехідний період суспільства не можна чітко встановити зв'язки між індивідуальною дією і конкретним вчинком індивіда та колективною дією, в якій гаснуть зусилля особистості [2, с. 109]. Таке бачення є не випадковим, оскільки у перехідний період соціальна система розбалансована, а деякі соціальні структури втрачають свою суть і перетворюються у квазіструктури. У таких соціальних структурах колективна дія подавляє зусилля особистості – й наслідком цього є те, що колективна дія такого суспільства, а відповідно і колективна дія громадянського суспільства, що існує у суспільствах відповідного типу, є ослабленою й не відіграє відповідної ролі, крім цього є загроза того, що колективна дія такого громадянського суспільства через свою ослабленість попадає у залежність від держави і стає керованою. Таке можливе за умови, що громадянське суспільство є не потребою самого соціуму, а утворюється державою. У цьому контексті слід розуміти, що цінності громадянського суспільства, яке утворилося на потребу соціуму, і цінності самого суспільства, утвореного за допомогою держави, а точніше, за її вказівкою, є різними – й відповідно дія індивіда у таких суспільствах буде різною. Це не випадково, оскільки цінності, що встановлює суспільство, є живими і відповідають самому суспільству, а цінності, встановлені державою, – штучні і разові.

Така несталість суспільства є причиною того, що особистість на підсвідомому рівні ідентифікує себе з тим чи іншим суспільством, а точніше, з соціальними групами, що утворюють його. Варто зауважити, що колективна ідентичність ще більшою мірою, ніж особиста, має суперечливий характер. Про це свідчить вже той факт, що для опису потрібно кілька не залежних один від одного критеріїв. Застосування цього поняття, на думку Л. Колаковського, є правомірним, незважаючи на те, що як індивідуальні, так і колективні буття є ідентичними тільки «більшою чи меншою мірою» [3, с. 104]. Їхня ідентичність з цієї причини не є більш підозрілою, ніж ідентичність фізичних об'єктів. Це видно на прикладі таких організмів, як етнічні спільноти чи нації.

Вихід людинності посткомуністичних країн із запрограмованого в стихійне буття наражається на потужний спротив радянсько-комуністичних орієнтацій масової свідомості та стереотипів соціально-політичного мислення. Й кожний крок до нового доводиться робити, водночас демонтуючи й розхитуючи зазначені орієнтації та стереотипи.

Ситуація, про яку ідеться, стосується громадянського суспільства, а саме його колективної дії. Адже те громадянське суспільство, що існувало в радянській системі, було

надзвичайно заангажоване і заідеологізоване. Дана штучно утворена ситуація не визначала межі між державою і громадянським суспільством, можна навіть припустити, що такої межі просто не існувало.

Для цього достатньо пригадати ті соціально-політичні утворення, що існували в радянській системі і з якими ототожнюється громадянське суспільство – комсомольські, піонерські організації, спортивні та різні молодіжні об'єднання при заводах, фабриках тощо. Всі вони представляли інтереси не суспільства, а держави, що є свідченням відсутності межі між цими двома інститутами. Крім цього, колективна дія такого громадянського суспільства чітко визначена і є контрольованою й направлена у те русло, яке визначає держава. Тобто колективна дія громадянського суспільства радянського типу розгортається за лінійним принципом, що полегшує її контроль і робить передбачуваною.

В даному випадку держава є тією силою, яка, реалізуючи свої владні повноваження і застосовуючи властиві їй механізми, підпорядковує колективну дію громадянського суспільства загальнодержавним, а здебільшого партикулярно-бюрократичним інтересам. Такими механізмами, на думку Г. Горак і Г. Фініна, є не лише гроші і влада, а можуть бути й закони, примус, ідеологічний та політичний пресинг, інформаційне маніпулювання тощо [4, с. 62-73]. Фактично виникає явище, назване Д. Гільдебрантом «ідолізацією» держави, яка вбачає у колективній дії громадянського суспільства лише засіб для її підтримки.

У такій ситуації людські дії є контрольовані і керовані державою через громадянське суспільство, тобто між громадянським суспільством і державою відсутня демаркаційна лінія.

З цього приводу Д. Лейн говорить, що громадянське суспільство, створене «згори», як це було у радянській період розвитку суспільства, підтримане в посткомуністичний період, головним чином Заходом, було відносно невдалим і характерним для колективної дії громадянського суспільства організацій, які не мали іноземної донорської підтримки, залишилися несталими. Науковці у сфері транзитології вважають, що асоціації громадянського суспільства є за своєю сутністю опорами стабільного демократичного суспільства. Своім внеском вони забезпечують легітимність демократичних процесів [5, с. 14-31].

Звільнення суспільства від тоталітаризму та десятилітніх поневірянь відкриває нові можливості для колективної дії громадянського суспільства. Адже за нових обставин людина є вільною у виборі соціальних об'єднань, у досягненні поставленої мети тощо. Тобто сучасне громадянське суспільство, у разі його реального існування, зазначають Г. Горак і Г. Фінін, характеризується тим, що будь-який його громадянин відчуває себе вільним і може здійснювати вільні вчинки. При цьому він має бути впевнений, що сказане ним вільне слово буде почуто, а продуманий позитивний вчинок буде сприйнятий і гідно оцінений державними інституціями і соціальним доквіллям [4, с. 62-73].

Зважаючи на реальну ситуацію, що утворилася в нашій країні, можна було б апелювати до діяльності політичних партій та громадських об'єднань. Однак політичні партії, що були у посткомуністичних країнах, виявилися нестабільними, і їхня колективна дія – слабкою. Це свідчить про те, що політичні партії завжди мали малий рівень підтримки. Крім цього у них постійно змінювався електоральний склад, що ще більше послаблювало дію політичної партії у перехідний період суспільства. Така слабкість супроводжувалася масовими протестними рухами, колективна дія яких також виявилася слабкою. Все це призвело до того, що ні колективна дія політичних партій, ні колективна дія громадянського суспільства не змогли протистояти тому впливові, який здійснили міжнародні і світові організації.

У цьому контексті колективні дії громадянського суспільства капіталістичної Європи і такого самого суспільства постсоціалістичних країн значно відрізняються. Колективна дія громадянського суспільства капіталістичних країн відзначається автономією проміжних, тобто належних до середніх верств, груп від сфери дії держави, а також нелінійністю у своїй діяльності. Колективну дію громадянського суспільства, на думку

Д. Лейна, утворюють два основні компоненти. По-перше, економічні асоціації, що формуються групами власників приватних актів, використовуваних для отримання прибутків, реалізованих через ринок, за яким стоїть клас буржуазії. Другою складовою є соціальні та політичні асоціації, в тому числі політичні партії та неурядові організації. В першій, економічній царині, можна відшукати рушійні сили та головне джерело підтримки капіталізму, яка впливає з приватної власності на капітал. Друга царина є простором, в якому відповідні асоціації можуть розбудовуватися та протистояти державі як легітимній формі влади. У світовому масштабі події розгорталися в напрямі інтернаціоналізації громадянського суспільства, коли економічні інститути глобалізуються, що послаблює керівну роль держав на користь міжнародних органів, таких як МВФ і міжнародні глобальні компанії [4, с. 14-31].

З цього можна зробити припущення, що колективна дія громадянського суспільства має бути направленою не на державу як основний суб'єкт політичної системи, а на ті міжнародні організації, які через різні економічні механізми зуміли підпорядкувати своєму впливові постсоціалістичні держави і в подальшому використовують їх як маріонетки у своїй всесвітній політиці.

Однак у цьому напрямі у більшості постсоціалістичних країн виникають труднощі. Адже колективна дія громадянського суспільства є лінійною, керованою державою, що, не зумівши провести ряд соціально-політичних та економічних реформ, потрапила в залежність до міжнародних організацій. І сьогодні ми є свідками того, що в період утворення нових форм колективної дії громадянського суспільства держави ставали заручниками міжнародних, світових організацій. Тобто відбувалося два паралельних процеси, що призвели до залежності національних держав від міжнародних організацій і до слабкості колективної дії громадянського суспільства.

Слабкість колективної дії громадянського суспільства зумовлена тим, що в постсоціалістичних країнах наявна слабка економіка і відсутня свідомо мисляча еліта. Крім цього колективна дія зазнає впливу перехідного суспільства. З цього приводу Д. Лейн відзначає, що характерною рисою перехідних суспільств завжди була хиткість проміжних груп – як напередодні доби державного соціалізму, так і по завершенні [4, с. 14-31]. Тобто для здійснення економічної та політичної координації не були потрібні демократичні інститути, а для вираження інтересів – створення партій, оскільки координація здійснювалася в межах державного апарату. Більшості посткомуністичних країн значною мірою бракувало спонукальної енергії буржуазії та сильних «неурядових організацій, що об'єднують людей заради спільної справи... організацій, що дають громадянам можливість брати участь у муніципальному та місцевому житті» [4, с. 14-31].

Варто відзначити, що від Конфуція, який першим сформулював правило «золотої середини» («Кожен повинен ставитися до інших так, як він хоче, щоб ставилися до нього»), і до І. Канта з його категоричним імперативом це правило філософи вважали основою життєдіяльності суспільства, раціональної взаємодії людей – тобто основою громадянського суспільства. Однак, на думку Дж. Локка, це «найнепохитніше правило і основу будь-яких громадських чеснот» все ж «потрібно довести до усвідомлення людиною, яка його не знає» [6].

Тобто громадянське суспільство є тією соціальною сферою, у якій людина зможе розкритися, спрямувати свої сили і дію у відповідне русло. У зв'язку з цим західні уряди велику увагу приділяли колективній дії громадянського суспільства. При цьому вони керувалися тим, що сильне громадянське суспільство має забезпечувати нормальне функціонування особистості і політичну стабільність. Хоча насправді існує позитивна кореляція між колективною дією громадянського суспільства та «стабільною демократією», асоціація систем громадянського суспільства може бути підґрунтям колективної дії соціальних рухів протесту і слугувати для мобілізації опозиції.

Політичну діяльність, що склалася в нашій країні, можна порівняти з діяльністю фермерів. Так, Д. Юм, говорячи про фермерів, зазначав: «Ваше жито достигло сьогодні, а має бути готове завтра; нам обом вигідно, щоб я працював з вами сьогодні, а ви допомогли мені завтра. Але я не симпатизую вам і знаю, що ви теж мало симпатизуєте мені. Тому я не візьму на себе зайвої роботи заради вас, бо якби і став вам допомагати, то не діждався б послуги у відповідь, не діждався б вдячності. Отже, ми працюємо поодиночці, а погода тим часом змінюється, і ми обидва втрачаємо врожай» [7].

Розробка дилеми колективної дії в наші дні вилилася у створення теорії ігор, яка пропонує, наприклад, і розв'язання фермерської дилеми. А що, коли ситуація, про яку йдеться у Д. Юма, повторюватиметься? І обидва фермери знають, що цього не уникнути? Тоді, якщо вони дбають про майбутнє і розуміють, що можуть зазнати збитків через відмову сусіда (чи сусідів) від співпраці, то змушені будуть вирішити відповідати послугою на послугу. Отже, працюватимуть для іншого заради особистої вигоди, з егоїстичних міркувань. Таким чином, колективні дії можуть базуватися на егоїзмі, але не на егоїзмові особливої природи, егоїзмові далекоглядному, який враховує непрямі і віддалені наслідки наших дій. Адже людина не керується далекоглядним егоїзмом, розуміє взаємозалежність, у якій перебуває з іншими. «В громадянському суспільстві кожен для себе мета, все інше для нього ніщо... але без взаємовідносин з іншими він не може досягти своєї мети у повному її обсязі» [8, с. 228].

Як бачимо, фермери у дилемі Д. Юма укладають угоду. І хоча виконання взятих за нею зобов'язань не є одномоментним, той, хто вже виконав частину своїх зобов'язань за угодою, впевнений у своєму партнерові, оскільки йому вигідно дотримуватися взятих зобов'язань, щоб у майбутньому знову скористатися перевагами взаємодії. Для Ж.-Ж. Руссо в цьому полягає різниця між природним та громадянським станом: «Людина в природному стані рахувалася тільки з самою собою, а в громадянському стані змушена діяти згідно з іншими принципами і радитися зі своїм розумом раніше, ніж прислухатися до своїх прагнень» [9, с. 195-322].

З цього можна зробити висновок, що дилемами колективної взаємодії просякнуте все життя суспільства – від черги на автобус та процесу купівлі-продажу, який здійснюють двоє людей, до участі у профспілках і різних суспільно-політичних та економічних акціях. І тут постає проблема: наші фермери живуть поряд, їх небагато, вони знають один одного і знають все один про одного. Тобто володіють інформацією стосовно того, варта конкретна людина довіри чи ні. До того ж опиняються в ситуаціях, які повторюються. І це забезпечує їх співпрацю. На рівні малої групи, тобто такої суспільної одиниці, де кожен з членів володіє про інших «інформацією першої руки» (термін Дж. Хоманса), протягом багатьох тисячоліть людське суспільство виявляло здатність до узгоджених спільних дій.

Але така взаємодія – невелика за кількістю учасників, персоніфікована, мотивована інформацією та багатоактна – не вичерпує всієї множинності взаємодії в суспільстві. Взаємодія часто є масовою (або одноактною і знеособленою), а відтак анонімною.

З вищевикладеного стає зрозуміло, що колективна дія соціальної групи відбувається завдяки взаємодії індивідів. У цьому контексті взаємодію можна розглядати як апріорі колективної дії. У цьому контексті варто звернути нашу увагу на суспільства перехідного типу. Адже у них взаємодія порушується і має ослаблений характер. Щоб звести, подолати цей бар'єр, потрібно розбіжність між індивідуальними вчинками та діями колективної поведінки звести до мінімуму, а це, на думку М. Поповича, означає, що колективні цілі і засоби мають легко трансформуватися в індивідуальні, – там, де інтерес групи безпосередньо збігається з інтересами кожного її члена або принаймні може бути поставлений у відповідність із певними індивідуальними інтересами і цінностями [2, с. 109].

Отже, колективна дія громадянського суспільства напряму залежить від цінностей та інтересів індивіда, а тому, зважаючи на цю особливість, вона повинна бути гнучкою і відповідати інтересам не лише соціальної групи як загального соціального організму, а й кожного члена такої соціальної групи. Зважаючи на це, можна зробити узагальнення, що мета і цінності соціальної групи мають збігатися з метою діяльності та цінностями індивіда і навпаки. Лише за цієї умови колективна дія громадянського суспільства буде ефективною й не піддаватиметься дії «перехідної» ерозії.

Висновки

Розглянута у статті проблема дає можливість стверджувати, що колективна дія громадянського суспільства залежить від зміни соціальної системи. Причиною цієї залежності є те, що із зміною соціальної системи змінюються цінності. Така залежність пояснюється акумуляцією соціальною системою цінностей, на яких базується колективна дія. Проте варто зазначити, що дана стаття не вичерпує усіх проблем, пов'язаних з колективною дією. Залишаються поза поясненням колективні дії, тобто дії, які приносять вигоду групі агентів як цілому, але не очевидно і не безпосередньо – кожному членові групи тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Канак Ф. Конфлікти та перехідний стан національного буття / Федір Канак, Володимир Лобас // Філософська думка. – 1999. – № 4. – С. 71-85.
2. Попович М. Бути людиною / Попович М. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 223 с.
3. Колаковський Лешек. Мої правильні погляди на все / Колаковський Лешек ; пер. з пол. С. Яковенка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 280 с.
4. Горак Г. Громадянське суспільство як інтегратор особистісних начал / Ганна Горак, Георгій Фінін // Філософська думка. – 2008. – № 3. – С. 62-73.
5. Лейн Девід. Еліти, класи та громадянське суспільство в період трансформації державного соціалізму / Девід Лейн // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 14-31.
6. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Локк Джон. Сочинения : в 3 т. ; пер. с англ. и лат. / Джон Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.
7. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Юм Девид. Сочинения : в 2 т. ; пер. с англ. / Девид Юм. – М. : Мысль, 1996. – Т. 1. – 846 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
9. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты ; пер. с фр. / Ж.-Ж. Руссо. – М. : «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 416 с.

Александр Полищук

Коллективное действие гражданского общества в социальной системе

Рассмотрено коллективное действие гражданского общества в постсоциалистических странах на примере Украины. Установлено, что с заменой социальной системы изменяется и коллективное действие гражданского общества. Показана роль ценностей в коллективном действии, а также отмечена гибкость коллективного действия гражданского общества на переходном этапе развития общества.

Oleksandr Polishchuk

Collective Activity of Civil Society in the Social System

Collective activity of civil society in post-socialist countries by the example of Ukraine is studied. It is determined that together with the change of social system, collective activity of social society changes as well. The role of values in collective activity is shown, the flexibility of collective activity of social society in the transitional period of development of society is noted.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2012.